

ROMAN MATYKOWSKI
Poznań

TRWAŁOŚĆ I ZMIENNOŚĆ GRANIC W EUROPIE

WPROWADZENIE

Rola i funkcjonowanie granic stały się przedmiotem badań wielu dyscyplin naukowych, w tym geografii, politologii, prawa międzynarodowego itp. Wieloaspektowość poglądów na zagadnienie granic uwidacznia się już na płaszczyźnie rozważań o zasięgu Europy. Według kryteriów fizyczno-geograficznych w skład Europy wchodzi jej cokolwiek kontynentalny wraz z położonymi na nim wyspami Spitsbergen i Wyspą Niedźwiedzia, Wajgacz, Kołgucjew oraz Ziemią Franciszka Józefa. Z kolei dość umownie zaliczane są do tego kontynentu inne wyspy, jak Islandia, Wyspy Owcze, Jan Mayen i Rockall (leżące na Progu Wyville-Thomsona) oraz Wyspy Azorskie (na Progu Północnoatlantyckim). Przeprowadzenie granicy lądowej między Europą a Azją nastęrcza wiele trudności i bywa czysto konwencjonalne, ponieważ cechy przyrodnicze właściwe jednemu czy drugiemu kontynentowi zmieniają się stopniowo. Zatem wschodnia granica lądowa Europy przebiega grzbietem wododzielnym Uralu (tradycja polska) lub wschodnim podnóżem tych gór (wersja rosyjska). W ten sposób jednorodny system górski rozdzielano między dwie części świata albo zaliczano w całości do Europy. Na południe od Uralu przyjmowano, że granica kontynentu ciągnie się grzbietem pasma Mugodżarów i dalej wzdłuż rzeki Ural do Morza Kaspijskiego. Z kolei przebieg granicy w części południowo-wschodniej kontynentu – na odcinku między Morzem Kaspijskim a Morzem Czarnym – jest najbardziej dyskusyjny i różni geografowie wskazują trzy odmienne zasięgi Europy: a) Obniżeniem Kumsko-Manyckim do ujścia Donu, b) wododzielnym grzbietem Kaukazu, c) na południe o tego grzbietu, wzdłuż obniżenia rzek Kury i Roni¹. Te dwie ostatnie wersje granicy nie tylko powiększają obszar Europy, ale i degradują Mont Blanc z pozycji najwyższego szczytu kontynentu na dalsze miejsce po szczytach kaukaskich. Taka interpretacja zasięgu Europy pojawia się zarówno

¹ Z. Czeppe, J. Flis, R. Mochnacki, *Geografia fizyczna świata*, PWN, Warszawa 1968; J. Balon, *Wiadomości ogólne*, w: A. Jelonek (red.), *Europa. Encyklopedia Geograficzna Świata*, t. V, Opres., Kraków 1996.

w statystykach rosyjskich², jak i amerykańskich³. Granica między Morzem Czarnym a Morzem Egejskim przebiega przez cieśniny Bosfor i Dardanele oraz Morze Marmara. Większość wysp na Morzu Egejskim zalicza się do Europy.

Inną perspektywą spojrzenia na granice Europy jest wymiar polityczno-geograficzny, oparty na współczesnym podziale politycznym świata. W tym wymiarze w skład Europy wchodzi cały obszar Rosji. Jak zauważa P. Eberhardt⁴ jeden z czołowych przedstawicieli euroazjatyizmu, P. Sawicki, uważał za nonsensowne stosowanie nazwy „Europa” wobec obszaru położonego pomiędzy Atlantykiem i Uralem. Według zwolenników tego nurtu geopolitycznego granica na Uralu nie ma uzasadnienia historycznego, fizjograficznego, etnicznego ani politycznego. Często też do Europy zalicza się dwa inne państwa transkontynentalne w układzie fizyczno-geograficznym: Kazachstan i Turcja oraz Cypr – wyspę położoną u południowych wybrzeży tureckich. Jedną z politycznych form ujawnienia zasięgu kontynentu jest Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, powstała w 1995 r. z przekształcenia Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (1975-1994). W skład tej organizacji wchodzi państwa tradycyjnie zaliczane do Europy, państwa azjatyckie powstałe z rozpadu Związku Sowieckiego, Turcja oraz kraje Anglo-Ameryki: Kanada i Stany Zjednoczone (jako członkowie *NATO*). Stąd pojawia się – niegeograficzna – wizja Europy w wymiarze (geo)politycznym – od Atlantyku po Pacyfik⁵ lub od Vancouver po Władywostok⁶.

Kolejnym wymiarem Europy jest jej odrębność społeczno-kulturowa. Według brytyjskiego geografa W.H. Parkera⁷ wschodnia granica kontynentu powinna mieć charakter kulturowy, choć zastrzega się, iż jej przebieg nie jest trwały (niezmienny). Podobnie G. Jordan-Bychkov i B. Bychkova Jordan⁸ kontynuują tę koncepcję uznając, iż Europejczycy przynależą do wspólnoty kulturowej zakorzenionej w dziedzictwie judeo-chrześcijańsko-helenistycznym, zwanej cywilizacją zachodnią; zatem na Europę – według nich – należy patrzeć jako na twór oceniany według kryteriów ludzkich niż środowiskowych, a wśród tych charakterystyk wymieniają obszar kulturowy, języki i rasę. Różnice kulturowe w ujęciu historyczno-geograficznym prowadzą do wyróżnienia w Europie granicy między cywilizacją zachodnią a cywilizacją prawosławną⁹ lub chrześcijaństwem zachodnim a wschodnioeuropej-

² I.P. Gierasimow, A.I. Sołowiew (red.), *Ziemia. Dietskaja Encyklopedia*, t. 1. Izdatielstwo „Piedagogika”, Moskwa 1971.

³ *Time Almanac*, Pearson Education, Boston 2006.

⁴ P. Eberhardt, *Prekursorzy i twórcy rosyjskiej geopolityki*, „Przegląd Geograficzny” 78, 4/2006a, s. 455-472.

⁵ Y. Lacoste (red.), *Dictionnaire de geopolitique*, Flammarion, Paris 1993.

⁶ M. Blacksell, *Political geography*, Routledge, London 2006.

⁷ W.H. Parker, *Europe: how far?*, „Geographical Journal” 126/1960, s. 278-297.

⁸ T.G. Jordan-Bychkov, B. Bychkova Jordan, *The European culture area. A systematic geography*. Rowman & Littlefield Publ., Oxford 2002.

⁹ S.P. Huntington, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Muza, Warszawa 1997.

skim opartym na cywilizacji turańskiej¹⁰. W cywilizacji turańskiej, zwłaszcza w modelu rosyjskim obywatele są w pełni podporządkowani wszechpotężnemu aparatowi państwowemu. Stąd niektórzy geografowie¹¹, wśród własności pozwalających na identyfikację Europejczyków od nie-Europejczyków wymieniają: model demokratyczny władzy – model autorytarny władzy, odmienność własności tworzonej kultury wyrażona w profilu semantycznym racjonalna – emocjonalna, postmodernistyczna – tradycyjna, tolerancyjna – nietolerancyjna. Nieco inny niż S. Huntington podział współczesnego świata na 12 kręgów (domen) kulturowych przedstawili m.in. A.R. de Souza i F.P. Stutz oraz J. Fellman, A. Getis i J. Getis¹². Do kręgu europejskiego zaliczyli większość państw tego kontynentu oraz Grenlandię, natomiast arbitralny przebieg ma wschodnia granica między kręgiem europejskim a przylegającym do niego – kręgiem słowiańskim wschodnim (lub prawosławnym). W tym przypadku można wyróżnić kilka wariantów przebiegu tej granicy: a) wzdłuż byłej granicy Związku Sowieckiego w Europie¹³; b) zasięgu wschodniego alfabetu łacińskiego wzdłuż granic państw Europy postsowieckiej, przy czym Litwa, Łotwa, Estonia i Mołdawia znajdują się w domenie europejskiej¹⁴; c) wzdłuż granic zasięgu alfabetu łacińskiego i dominacji prawosławia na Bałkanach¹⁵. Przebieg współczesnej granicy między cywilizacją zachodniego chrześcijaństwa a bizantyńską na kontynencie europejskim wytyczył także P. Eberhardt¹⁶.

W dziejach Europy istotny wpływ na pojmowanie współczesnej suwerenności państw miał pokój westfalski w 1648 r., kończący wojnę trzydziestoletnią. Odtąd każde państwo miało posiadać tylko jedną własną wewnętrzną władzę prawodawczą na określonym terytorium, którego zasięg miały wyznaczać granice międzypaństwowe. Na mocy Traktatu westfalskiego uznano niepodległość aż 332 państw i miast niemieckich. Każde z tych państw mogło decydować o religii swych mieszkańców, kierując się zasadą *cuius regio, eius religio*. W XVII w. również granice międzypaństwowe w Europie zaczęły nabierać wymiaru linearnego i politycznego, gdyż większość ówczesnych granic była strefami peryferyjnymi o dość płynnym zasięgu. Za pierwszą bliską współczesnemu rozumieniu granicy państwowej uważa się granicę pomiędzy Francją i Hiszpanią wytyczoną na

¹⁰ F. Koneczny, *O wielości cywilizacji*, Gebethner i Wolff, Kraków 1935.

¹¹ J. Painter, *Transnational citizenship and identity in Europe*. *International Geographic Congress*, Seoul (paper) 2000; T.G. Jordan-Bychkov..., *op. cit.*

¹² A.R. de Souza, F.P. Stutz, *The world economy: resources, location, trade and development*. Macmillan Publ. Co, Englewood Cliffs 1994; J. Fellmann, A. Getis, J. Getis, *Human geography. Landscapes of human activities*. Brown & Benchmark Publ., Madison 1996.

¹³ A.R. de Souza, F.P. Stutz, *op. cit.*; Ch.L. Salter i in., *Essentials of world regional geography*. Saunders Collegie Publ., Fort Worth 2000.

¹⁴ J. Fellman, A. Getis, J. Getis, *op. cit.*

¹⁵ S.P. Huntington, *op. cit.*

¹⁶ P. Eberhardt, *Koncepcja granicy między cywilizacją zachodniego chrześcijaństwa a bizantyńską na kontynencie europejskim*, „Przegląd Geograficzny”, 76, 2/2004, s. 169-188.

podstawie Traktatu pirenejskiego w 1659 r.¹⁷ Za inny przykład nowoczesnej granicy linearnej uznaje się granicę flandryjską z 1718 r.¹⁸ W 1741 r. Prusy wprowadziły na granicach państwa straż graniczną, której funkcjonowanie było odzwierciedleniem liniowego charakteru granicy.

GRANICE JAKO BARIERY POLITYCZNO-GEOGRAFICZNE

Rola i znaczenie granic były przedmiotem studiów geograficznych w okresie stosunkowo słabej specjalizacji wewnątrzdiscyplinarnej tej nauki na przełomie XIX i XX w. oraz w okresie międzywojennym. Zagadnienie granic znalazło się w polu zainteresowań rozwijającej się od początku XX w. geografii politycznej, jak i podejścia regionalnego rozwijającego się na gruncie geografii. Na początku XX w. nadal zderzały się ze sobą dwie koncepcje granicy: a) jako układu linearnego i b) jako układu powierzchniowego o charakterze strefy przejściowej¹⁹. Na strefowy charakter wielu granic regionalnych zwrócił uwagę R. Umiastowski, podkreślając, że pojęcie granicy linearnej, jednowymiarowej było po I wojnie światowej jeszcze względnie świeże i nowoczesne, a „w przyrodzie granicy linearnej nie ma, geografia fizyczna uznaje jedynie istnienie pasów granicznych, gdzie stykają się dwa przeciwieństwa, zazębiając się między sobą”²⁰. Dlatego też w przedstawionym omówieniu zasięgu przestrzennego Europy występują tak znaczne różnice w przebiegu granic kontynentu, w zależności od przyjętych kryteriów: fizyczno-geograficznych, polityczno-historycznych, ekonomicznych czy społeczno-kulturowych.

Na gruncie geografii funkcjonują zatem różne kategorie granic, w zależności od kryteriów ich wyróżnienia, w tym granice polityczne. W związku z tym, że granice tego typu wyznaczają zasięg zwierzchnictwa państwowego, Z. Rykiel²¹ uważa, iż na tej płaszczyźnie rozważań nie ma innych granic niż polityczne, a w związku z czym termin granica polityczna staje się pleonazmem. Należy jednak zwrócić uwagę, że współcześnie pojawiają się coraz to nowe formy jednostek polityczno-terytorialnych, które posiadają tylko niektóre znamiona suwerenności czy państwowości, a więc i granice wyznaczające ich zasięg terytorialny przybierają coraz to nowe postaci. Poza tym niektóre z granic o wymiarze politycznym nie mają charakteru granic państwowych, np. linia Attyli na Cyprze czy tzw. linie pokoju (*peaces lines*) w miastach Irlandii Północnej²². Innym rodzajem często realnej granicy politycznej były granice tzw. quasi-państw, jednostek autonomicznych lub niesuwerennych

¹⁷ M. Trojanowska-Strzęboszewska, *Granice i terytorium w Europie – proces kształtowania się i znaczenie pojęć*, Civitas. Studia z filozofii polityki, Warszawa 2006, s. 40-67.

¹⁸ A. Giddens, *The nation state and the violence. A contemporary critique of historical materialism*, University of California Press, Berkeley 1987.

¹⁹ S. Pawłowski, *O renesansie geografii politycznej*, Uniwersytet Poznański, Poznań 1933.

²⁰ R. Umiastowski, *Granice polityczne: naturalne i obronne w czasach pokoju i wojny*, Orbis, Kraków 1925, s. 9.

²¹ Z. Rykiel, *Podstawy geografii politycznej*, PWE, Warszawa 2006.

²² M. Foucher, *L'obsession des frontières*, Perrin, Paris 2007.

lużno stowarzyszonych z danym państwem. Wyróżnia się dwa rodzaje granic państwowych: *de iure* i *de facto*. Granice *de iure* są to granice, których przebieg ustalony jest na podstawie traktatów międzypaństwowych lub międzynarodowych. Reinterpretacja, brak precyzyjnych zapisów dotyczących przebiegu granicy, jak i kwestionowanie równoprawności stron traktatu bywają często źródłem sporów granicznych. Z kolei przebieg granic faktycznych może być rezultatem działań militarnych i aneksji – nie uznawanej przez drugą stronę konfliktu, jak i państwa niezaangażowane w konflikt (np. zajęcie syryjskich Wzgórz Golan przez Izrael w 1967 r. i ich przyłączenie do tego państwa w 1981 r.) lub historycznej kontynuacji przebiegu granicy, pomimo zmiany politycznej prowadzącej do powstania nowego układu państw w danym regionie kontynentu lub świata. Linia demarkacyjna jest natomiast granicą faktyczną, ale z założenia linią rozgraniczenia tymczasowego.

Obok sporów granicznych wyróżnia się spory terytorialne, z którymi również wiąże się przebieg granicy²³. Spór terytorialny może dotyczyć statusu prawnego jakiegoś terytorium²⁴, a wówczas najczęściej jedna ze stron sporu odwołuje się do integralności terytorialnej państwa²⁵ lub praw narodów do samostanowienia zawartych w Karcie Narodów Zjednoczonych²⁶. Innym źródłem sporów terytorialnych i odwoływania się do praw do terytoriów są roszczenia historyczne państw europejskich powstałych w XIX w. i XX w., odnoszące się do zasięgu – często krótkotrwałego panowania – średniowiecznych monarchów, np. zasięg państwa cara bułgarskiego Jana II Asena w latach 1211-1241²⁷. Niektóre ze współczesnych państw narodowych w sposób jawny lub ukryty formułują roszczenia kulturowe, odnoszące się do zasięgu występowania danego narodu²⁸. W tym przypadku pojawiły się lub odżyły w Europie (zwłaszcza Południowo-Wschodniej) pod koniec XX w. koncepcje tzw. pan-państw, czyli np. wersji „Wielkiej Serbii”, „Wielkiej Albanii” itp. Łagodniejszą formą roszczeń kulturowych jest odwoływanie się przez państwo do konieczności ochrony praw swojej mniejszości na fragmencie terytorium innego sąsiedniego państwa, np. poprzez przyznanie karty narodowej (obywatelskiej).

Inną formą granicy politycznej o charakterze ponadpaństwowym są granice pomiędzy superstrukturami politycznymi, czyli pewnymi podsystemami o podobnych własnościach politycznych. Po II wojnie światowej, przykładem takiej granicy może być tzw. żelazna kurtyna, której istnienie – jako zapewne efekt układu jałtańskiego i konferencji w Poczdamie – zauważył premier brytyjski Winston Churchill, występując 5 marca 1946 r. na odczycie w Fulton²⁹. „Żelazna kurtyna”

²³ Z. Rykiel, *Podstawy...*

²⁴ M. Iwanejko, *Spory międzynarodowe: studium prawno-polityczne*, PWN, Warszawa 1976.

²⁵ A.F. Burkhardt, *The bases of territorial claims*, „Geographical Review” 63, 2/1973, s. 225-245.

²⁶ L. Antonowicz, *Podręcznik prawa międzynarodowego*, PWN, Warszawa 1993.

²⁷ A. Chauprade, *Géopolitique. Constantes et changements dans l'histoire*, Ellipses, Paris 2003.

²⁸ A.F. Burkhardt, *op. cit.*

²⁹ M. Blacksell, *Redrawing the political map*, w: D. Pinder (red.), *The new Europe. Economy, society and environment*. John Wiley & Sons, Chichester 1998.

– według Churchilla – to linia łącząca Szczecin nad Bałtykiem z Triestem nad Adriatykiem. Co prawda, później jej przebieg został doprecyzowany przez geografów politycznych, ale do końca lat 80. XX w. linia ta była uważana jako najbardziej wyraźna bariera geograficzna na kontynencie europejskim³⁰. Współcześnie taką linią określającą pełną lub silną otwartość granic wewnątrz tej superstruktury, a znacznie niższą przenikalność z zewnętrznym otoczeniem jest grupa państw Układu Schengen.

Poszczególne granice charakteryzują się też odmienną stabilnością w czasie³¹. Na stabilność granic – według Z. Rykła³² – istotny wpływ mają stałość układu politycznego w regionie nazywana czasem stabilnością geopolityczną wraz ze stopniem przenikalności granic traktowanych jako bariery przestrzenne. Analiza stabilności granic dotyczy na ogół granic lądowych i jest realizowana w dwojaki sposób: a) odnosi się do trwałości współczesnych granic państwowych w wyznaczonym okresie historycznym³³ lub b) dotyczy czasu trwania wszystkich granic państwowych określonego regionu w badanym czasie³⁴ trwałość granic przedstawia za pomocą tzw. chronogramu, a każdy odcinek granicy lądowej między dwoma państwami sąsiedzkimi określa mianem diady. Jak zwraca uwagę G. Kosmala³⁵ duże problemy w analizie stabilności granic Europy odgrywa ich uznanie międzynarodowe (jak i przez państwa sąsiadujące ze sobą), jak i uznanie suwerenności (lub odrębności) jednostek terytorialno-politycznych, których zasięg przestrzenny wyznaczają te granice.

Granice polityczne, a czasem również granice administracyjne, które już współcześnie nie istnieją pozostawiają znaczny ślad w krajobrazie kulturowym. Takie granice określa się często mianem granicy reliktywnej³⁶ lub paleo-granicy³⁷. W związku z tym, że granice te czasem funkcjonują jedynie w świadomości społecznej – a nie w wymiarze materialnym – określa się też mianem granic symbolicznych.

GEOGRAFICZNE KONCEPCJE BADAŃ NAD GRANICAMI

Zarówno w geografii regionalnej, jak i geografii politycznej na początku XX w. ugruntował się, funkcjonujący prawdopodobnie od XVIII w., podział granic na

³⁰ Jw.

³¹ J. Barbag, *Geografia polityczna ogólna*, PWN, Warszawa 1987.

³² Z. Rykiel, *op. cit.*

³³ M. Foucher, *Fronts et frontières. Un tour du monde géopolitique*, Fayard, Paris 1991.

³⁴ G. Kosmala, *Granica reliktywna*, Dom Wydawniczy Duet, Toruń 2003; M. Foucher, *op. cit.*

³⁵ G. Kosmala, *op. cit.*

³⁶ Jw.

³⁷ R. Matykowski, *Świadomość regionalna mieszkańców w kontekście społeczno-geograficznym i kulturowym: analiza wybranych obszarów Polski*, w: E. Orłowska (red.), *Kulturowy aspekt badań geograficznych*, „Studia teoretyczne i regionalne”, t. IV, 2004, s. 71-84.

naturalne i sztuczne³⁸. W geografii niemieckojęzycznej okresu międzywojennego dużą popularnością cieszyła się koncepcja granic naturalnych odwołująca się do pojęcia narodu i rasy³⁹. Jedną z form granicy naturalnej – według austriackiego geografa R. Siegera⁴⁰ – była granica organiczna, tj. odpowiadająca interesom państwa pojętego jako organizm. Według N.J.G. Poundsa⁴¹ koncepcja granic naturalnych stanowiła nadbudowę ideologiczną ekspansji terytorialnej państw i była silnie związana z koncepcją przestrzeni życiowej zaprezentowanej przez praojca współczesnej geografii politycznej F. Ratzla⁴². Poza tym R. Sieger⁴³ wyróżniał granice naturalne obszarów (krain) i granice przyrodnicze (np. góry, rzeki), stanowiące bariery przestrzenne dla komunikacji i działań militarnych. Geografowie tego okresu zwracali uwagę na właściwości strategiczne granic. Stąd też E. Romer⁴⁴ wyróżniał granice „zaczepne, odporne (rzeki główne) i odwrotowe”, odnosząc je do głównej sieci hydrograficznej danego terytorium. Z dużym sceptycyzmem podział granic politycznych na naturalne i sztuczne przyjmowali geografowie polscy okresu międzywojennego, m.in. R. Umiałowski⁴⁵ i S. Pawłowski⁴⁶. Według R. Umiałowskiego rzeki stanowiły kres (granice) państwa dla Rzymian, ale przekroczenie Dunaju czy Renu nie sprawiło większych trudności legionom rzymskim. Krytykę podziału granic na naturalne i sztuczne przeprowadził też znacznie później, ale i w wielu aspektach Z. Rykiel⁴⁷. Sformułował on nawet tezę, że „granice jednoznacznie zdeterminowane przez przyrodę (...) nigdy nie istniały”. Zwraca on też uwagę, iż pojęcie granic naturalnych zostało zarzucone w środowisku naukowym, jednak nadal jest ono hołubione w nauczaniu szkolnym, przez co zostało się silnie w świadomości społecznej. Pomimo tak wyraźnej krytyki koncepcji granic naturalnych niektórzy geografowie polscy nadal sięgają do tej koncepcji⁴⁸.

W pewnym stopniu – jako ujęcie alternatywne – dla koncepcji granic naturalnych i sztucznych stała się genetyczna klasyfikacja granic przedstawiona przez R. Hartshorne'a⁴⁹. Granice antecedentne – według niego – są pierwotne w stosunku

³⁸ Z. Rykiel, *op. cit.*

³⁹ N. Pounds, *France and „limites naturelles” from seventeenth to the twentieth centuries*, „Annals of the Association of American Geographers” 44/1954, s. 51-62.

⁴⁰ R. Sieger, *Zur politisch-geographischen Terminologie*, „Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde” 17, 18, 1917/1918.

⁴¹ N. Pounds, *The origin of idea of natural frontiers in France*, „Annals of the Association of American Geographers” 41/1951, s. 146-157.

⁴² F. Ratzel, *Politische Geographie*, München 1897.

⁴³ R. Sieger, *op. cit.*

⁴⁴ E. Romer, *Rola rzek w historii i geografii narodów*, Lwów 1901.

⁴⁵ R. Umiałowski, *op. cit.*

⁴⁶ S. Pawłowski, *op. cit.*

⁴⁷ Z. Rykiel, *Koncepcje granic w badaniach geograficznych*, „Przegląd Geograficzny” 62/1990, s. 23-35.

⁴⁸ G. Kosmala, *Stabilność granic politycznych w Europie Środkowej i Wschodniej w XX*, „Czasopismo Geograficzne” LXX, 1/1999, s. 51-64.

⁴⁹ R. Hartshorne, *Geographic and political boundaries in Upper Silesia*, „Annals of the Association of American Geographers” 23/1933, s. 195-228.

do form zagospodarowania (czyli krystalizacji materialno-przestrzennej obszaru). Z kolei granice subsekwentne są wtórne w stosunku do otaczających je form zagospodarowania, tzn. krystalizacja przestrzenno-funkcjonalna obszaru przygranicznego zależy od działań aktualnej władzy suwerennej na tym terytorium. Im dłużej granica istnieje, tym większe pozostawia ślady w krajobrazie kulturowym⁵⁰.

Współcześnie na gruncie geografii politycznej uznaje się, że granica państwowa wyznacza zasięg przestrzenny państw, a zatem i zasięg ich suwerenności. Podobny charakter mają granice jednostek (regionów) administracyjno-terytorialnych, który wyznaczają zasięg jurystyczny ośrodków administracyjnych. Stąd też granice te posiadają wymiar linearny. Jednakże charakter granicy państwowej i jej funkcje kształtują wzajemne powiązania obszarów położonych wzdłuż obu stron granicy. Podstawową funkcją granicy we współczesnym systemie polityczno-terytorialnym jest pełnienie roli bariery przestrzennej o różnym stopniu formalizacji i przenikalności⁵¹. Granica państwowa zmienia swój poziom przenikalności i może się przekształcać z granicy filtrującej w granicę otwartą, umożliwiającą szeroki zakres kontaktów społecznych i ekonomicznych, zwłaszcza w przypadku rozwoju nowych form integracji międzypaństwowej, jak np. w Unii Europejskiej – Układ z Schengen. Przenikalność granicy państwowej ma dwojaki aspekt: a) fizyczno-techniczny oraz b) prawno-polityczny⁵². Aspekt fizyczno-techniczny dotyczy liczby i lokalizacji przejść granicznych, zakresu kontroli granicznej oraz układu i jakości sieci transportowej. Aspekt prawno-polityczny odnosi się natomiast do regulacji prawnych normujących charakter i wielkość ruchu i wymiany transgranicznej (np. taryf celnych, zasad wymienialności i obiegu walut itp.).

ETAPY REKONSTRUKCJI GRANIC POLITYCZNYCH W XIX I XX W.

Na Kongresie Wiedeńskim został po raz pierwszy sformułowany postulat idei państwa, które miało opierać się na założeniu obsługi narodu. Stąd pośrednio można przyjąć, że kryterium etniczne miałyby kształtować przebieg przestrzenny granic, a każdy naród powinien posiadać własne państwo⁵³. Jednakże państwa narodowe w Europie ukształtowały się w pełni dopiero w XX w.⁵⁴ Jednym z istotnych

⁵⁰ Z. Rykiel, *op. cit.*

⁵¹ Z. Chojnicki, *Uwarunkowania regionu nadgranicznego – koncepcje i założenia teoretyczne*, w: Z. Chojnicki, *Podstawy metodologiczne i teoretyczne geografii*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań 1999, s. 355-377.

⁵² C. Navari, *Internationalism and the state in the twentieth century*, Routledge, London 2000; K. Gilarek, *Państwo narodowe a globalizacja. Dynamika powstawania nowego ładu*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2003.

⁵³ M. Mann, *Nation-states in Europe and other continents: diversifying, developing, not dying*, w: Gopal B. (red.), *Mapping the nation*, Verso, London 1996.

⁵⁴ M. Faucher, *Fronts et...*

czynników tego procesu tworzenia państw narodowych była I wojna światowa i traktaty pokojowe regulujące kształtowanie się nowych granic w Europie. Traktat Wersalski (28 VI 1919 r.) regulował ustalenie nowych granic Niemiec oraz postanowił m.in. o utworzeniu Wolnego Miasta Gdańska. Z kolei Traktat Saint-Germain (10 IX 1919 r.) ustalał przebieg granic Austrii, potwierdzając przyłączenie Tyrolu południowego, Triestu i Istrii do Włoch. Granice Bułgarii regulował Traktat w Neuilly (27 XI 1919 r.), a granice Węgier – Traktat w Trianon (4 VI 1920 r.). Granice Turcji regulował Traktat pokojowy w Sévres (10 VIII 1920 r.), nie ratyfikowany przez to państwo, konflikt grecko-turecki został zakończony rozejmem 13 X 1920 r., ostatecznie uregulowany Traktatem pokojowym w Lozannie (24 VII 1923 r.). Na niektórych obszarach przygranicznych o złożonym składzie etnicznym przeprowadzono po I wojnie światowej plebiscyty, które najczęściej zadecydowały o ostatecznym przebiegu granicy. Takie plebiscyty odbyły się w Szlezewiku (w północnej części 14 II 1920 r., w środkowej – 14 III 1920 r.) na pograniczu duńsko-niemieckim, w regionie Klagenfurtu (10 X 1920 r.) na pograniczu austriacko-jugosłowiańskim, na Górnym Śląsku (20 III 1921 r.) na pograniczu polsko-niemieckim. W Europie Wschodniej Rosja sowiecka uregulowała swoje granice z sąsiadami układami granicznymi: z Estonią (2 II 1920 r. w Tartu), z Łotwą (11 VIII 1920 r. w Rydze), z Finlandią (14 X 1920 r. w Tartu), z Polską (18 III 1921 r. w Rydze); natomiast Rosja sowiecka nie uregulowała w drodze traktatowej swojej granicy z Rumunią (w styczniu 1918 r. wojsk rumuńskie zajęły Besarabię).

Wstępne porozumienie o porządku politycznym w Europie po II wojnie światowej ustalili przywódcy Związku Sowieckiego, Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii na konferencji w Jałcie (4-11 II 1945 r.), a następnie ogólny zarys ładu politycznego w Europie po II wojnie światowej uregulował Układ Poczdamski (2 VIII 1945 r.). Z kolei w Paryżu (10 II 1947 r.) zawarto traktaty pokojowe z sojusznikami Niemiec, tj. z Bułgarią, Finlandią, Rumunią, Węgrami i Włochami oraz zatwierdzono utworzenie Wolnego Terytorium Triestu. Tę ostatnią jednostkę polityczną zlikwidowano 5 X 1954 r. dokonując jej podziału między Włochy i Jugosławię.

Podpisany 1 VIII 1975 r. w Helsinkach Akt Końcowy Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie odwoływał się do demokratycznych zasad stosunków międzynarodowych, ale wprowadzał też zasadę nienaruszalności granic i integralności terytorialnej państw na naszym kontynencie, co oznaczało pośrednio zachowanie jałtańsko-poczdamskiego ładu politycznego. Nieco wcześniej 21 XII 1972 r. podpisano układ zasadniczy o podstawach stosunków między obu państwami niemieckimi, potwierdzający nienaruszalność granicy między tymi państwami.

Przemiany społeczno-polityczne dokonujące się pod koniec lat 80. XX w. w państwach Europy Środkowo-Wschodniej doprowadziły do zmian ustroju tych państw, ale i wkrótce do zmian granic w tej części Europy. Pierwszą taką zmianą

w kontekście granic było zjednoczenie Niemiec w dniu 3 X 1990 r., w związku z czym uległa likwidacji granica między obu państwami niemieckimi (długości 1381 km). W 1991 r. doszło do rozpadu Związku Sowieckiego, a w jego rezultacie do restytucji Litwy, Łotwy i Estonii oraz do proklamowania niepodległości – w tradycyjnie rozumianej części europejskiej – byłych republik związkowych tego państwa: Białorusi, Ukrainy, Mołdawii i Rosji (uznanej za sukcesora ZSRR). W ten sposób przybyło w tej części kontynentu 6603 km nowych granic i 11 nowych diad (tak określa wspólne odcinki granic międzypaństwowych M. Foucher). W 1991 r. rozpoczął się też proces rozpadu Jugosławii – państwa o strukturze federacyjnej, składającego się z 6 republik i dwóch regionów autonomicznych w Serbii – po ogłoszeniu secesji Słowenii i Chorwacji (25 VI 1991 r.). Następnie ogłoszenie niepodległości przez Macedonię (8 IX 1991 r.) oraz Bośnię i Hercegowinę (1 III 1992 r.). Pozostałe dwie republiki Serbia i Czarnogóra utworzyły w 29 IV 1992 r. – Federacyjną Republikę Jugosławii, przekształconą później w luźną unię Serbii i Czarnogóry (4 II 2003 r.), aż w końcu nastąpił rozpad tego państwa na Serbię i Czarnogórę (3 VI 2006 r.). W trakcie procesu rozpadu Jugosławii pojawiły się samozwańcze próby powołania państw na tym obszarze. I tak na terytorium Chorwacji Serbowie proklamowali w grudniu 1991 r. Republikę Serbską Krajiny (z siedzibą w Kninie) i sprawowali realną kontrolę nad tym terytorium do sierpnia 1995 r., gdy to terytorium w wyniku działań militarnych odzyskała Chorwacja. Jeszcze bardziej złożona sytuacja zaistniała po proklamowaniu niepodległości Bośni i Hercegowiny, gdzie nie akceptująca władz tego państwa ludność serbska proklamowała w marcu 1992 r. Republikę Serbską (z siedzibą w Banja Luce), w lipcu 1992 r. powstała Chorwacka republika Herceg-Bośni (z siedzibą w Mostarze), a we wrześniu 1993 r. wymówiła posłuszeństwo część muzułmanów bośniackich proklamując autonomiczny region Bośni zachodniej (z siedzibą w Bihaću). Dopiero układ w Dayton w 1995 r. zakończył wojnę w Bośni i Hercegowinie, wprowadzając strukturę federacyjną państwa (m.in. akceptując podmiotowość Republiki Serbskiej ze stolicą w Banja Luce) oraz złożony ustrój polityczny władzy (z kolegiatną 3-osobową głową państwa – Prezydium Republiki, w skład której wchodzi przedstawiciele trzech narodowości: Serbów, Chorwatów i muzułmańskich Bośniaków). Poza tym pewną równowagę i stabilność polityczną w tym kraju zabezpieczają wojska międzynarodowe. W maju 1992 r. proklamowało niepodległość Kosowo, ale faktycznie pozostawało pod kontrolą Serbii (jako część składowa FR Jugosławii). W marcu 1999 r. Kosowo zostało zajęte przez wojska *NATO* i stało się protektorem międzynarodowym. ONZ, akceptując tę interwencję, zadeklarowało przyszłą integralność terytorialną Serbii, tzn., że Kosowo winno po okresie stabilizacyjnym pozostawać w luźnym związku z tym państwem. W lutym 2008 r. Kosowo ogłosiło niepodległość, którą uznało część państw świata (w tym Polska), jednocześnie nie dotrzymując wcześniejszej złożonych obietnic. W najbliższych okresie jednak Kosowo zapewne ze względu na opór przeciwników niepodległości

tej jednostki polityczno-terytorialnej nie zostanie przyjęte do ONZ. Przypadek Kosowa stanowi też precedens, na który powołują się inne jednostki polityczno-terytorialne Europy o wątpliwej suwerenności i państwowości, jak Cypr Północny, Naddniestrze, czy położone w strefie Zakaukazia – Abchazja, Osetia Południowa i Górny Karabach. Na Bałkanach, w wyniku rozpadu Jugosławii przybyło 2819 km nowych granic i 8 nowych diad, a jeśli uwzględni się kwestionowaną niepodległość Kosowa – to długość nowych granic będzie wynosić aż 3230 km i dodatkowe dwie diady (Kosowo – Czarnogóra i Kosowo – Serbia).

TRWAŁOŚĆ I ZMIENNOŚĆ LĄDOWYCH GRANIC WSPÓŁCZESNYCH PAŃSTW EUROPEJSKICH

Granice budziły duże zainteresowanie przedstawicieli tradycyjnej geografii politycznej, jak i zwolenników nurtu geopolitycznego. Dla tego drugiego nurtu nawet poszukiwanie naukowego uzasadnienia dla roszczeń terytorialnych i zmiany przebiegu granic stało się jednym z istotnych zagadnień tego kierunku. Analizę trwałości aktualnych granic europejskich w odniesieniu do pewnych momentów dziejowych (1536 r., 1736 r., 1910 r. i 1936 r.) przeprowadził M. Foucher⁵⁵. Do najtrwalszych granic lądowych – według niego – należą granice: hiszpańsko-portugalska, zachodnia część granicy hiszpańsko-francuskiej, granice Szwajcarii (za wyjątkiem odcinka z Francją) i granica norwesko-szwedzka. M. Foucher w książce pod znamiennym tytułem *Obsesja granic* zwraca uwagę, że na ogólną długość 248 tys. km granic lądowych od 1991 r. przybyło 26 tys. km nowych granic lądowych, które można zaliczyć do granic krótkotrwałych. W Europie po granicę zachodnią Rosji w latach 1991-2008 przybyło prawie 10,1 tys. km nowych granic, które pojawiły się w wyniku rozpadu Jugosławii, Czechosłowacji i Związku Sowieckiego.

Do regionów Europy o dużej trwałości granic należy Półwysep Iberyjski, granice Hiszpanii nie zmieniły się od ponad dwustu lat. Granica z Gibraltarem (długości 1,2 km) została ustalona w Traktacie Utrechckim w 1713 r. (po zajęciu tego terytorium przez wojska angielskie). Z kolei korektę granicy portugalsko-hiszpańskiej (po zajęciu w 1801 r. Olivenzy przez Hiszpanię) usankcjonował Traktat z Badajoz (1801 r.). Jednakże na Kongresie Wiedeńskim (1815) unieważniono ów traktat i fakt ten stanowił pretekst to kwestionowana przez Portugalię przebiegu granicy w rejonie Olivenzy. Przebieg granicy hiszpańsko-francuskiej jest w zasadzie niezmieniony od Traktatu pirenejskiego (1659).

Państwem europejskim o trwałych granic od Kongresu Wiedeńskiego jest Szwajcaria, gdyż w jej granicy w 1815 r. wrócił kanton Wallis (Valais) oraz Neuchâtel, a kraj ten został uznany za wieczyście neutralny.

⁵⁵ M. Foucher, *L'obsession...*

Innym regionem kontynentu o względnie trwałych granicach jest Europa Północna. Jedyna współczesna granica lądowa na Wyspach Brytyjskich została wyznaczona prowizorycznie w 1920 r. jako granica między Irlandią Południową a Irlandią Północną, a po proklamowaniu niepodległości Wolnego Państwa Irlandzkiego (czyli Irlandii Południowej) w grudniu 1921 r. powołano komisję graniczną, która dokonała modyfikacji przebiegu granic. W 1925 r. zatwierdzono decyzję o ostatecznym przebiegu granicy irlandzko-brytyjskiej (długości 360 km). Jeszcze trwalsze są granice na Półwyspie Skandynawskim, chociaż Norwegia stała się w pełni suwerennym państwem w 1905 r. (a wcześniej była w unii z Danią, a następnie Szwecją). Granice norwesko-szwedzka i szwedzko-duńska zostały ustalone Traktatem w Roskilde w 1658 r. Wówczas Dania utraciła na rzecz Szwecji prowincje położone w południowej części Półwyspu Skandynawskiego (m.in. Skanię i Blekinge) oraz wyspę Bornholm (którą odzyskała w 1660 r.). Szwecja w wyniku tego traktatu uzyskała kontrolę nad środkową Norwegią (z ośrodkiem Trondheim), tym samym rozdzielając ten kraj na dwie części. W 1660 r. Norwegia odzyskała kontrolę nad środkową częścią kraju i od tego momentu granica tego kraju jest stabilna. Finlandia, której granice kształtowały się w latach 1919-1921, przebieg granicy z Rosją sowiecką ustaliła w 1920 r. (Traktat w Tartu). Jednakże w wyniku wojen fińsko-sowieckich w latach 1939-1940 i 1941-1944 Finlandia utraciła na rzecz ZSSR 45,8 tys. km² (Petsamo, Sallę i Karelię) i tylko niecałe 38% obecnej granicy z Rosją przebiega tak samo, jak w 1920 r.

Z kolei Europa Środkowo-Wschodnia i Południowo-Wschodnia cechują się największą płynnością granic i zmianą zasięgu terytorialnego państw⁵⁶. Ta zmienność granic wynika z pojawiania się nowych państw w XIX w. w Europie Południowo-Wschodniej, które uniezależniły się od Imperium Osmańskiego, tj. Grecji (w 1829 r.), Serbii, Czarnogóry, Bułgarii i Rumunii (w 1878 r. – na podstawie traktatu rosyjsko-tureckiego w San Stefano, a następnie Traktatu Berlińskiego). Na mocy postanowień Traktatu Berlińskiego Austro-Węgry przejęły kontrolę nad Bośnią i Hercegowiną. Poważne zmiany granic nastąpiły w tym regionie w wyniku wojen bałkańskich (1912-1913).

Z kolei po I wojnie światowej powstały nowe państwa w Europie Środkowo-Wschodniej: Estonia, Łotwa, Litwa, Polska i Czechosłowacja oraz na Bałkanach – Jugosławia i Albania (której niepodległość pod wpływem mocarstw europejskich proklamowano już w 1912 r., ale realny system władzy ukształtował się po wojnie). Również uległ zmianie zasięg terytorialny niektórych państw, jak Niemiec, Austrii czy Węgier. Kolejnym czynnikiem wywołującym zmiany granic w tej części Europy były wojny regionalne (np. wojny bałkańskie, wojna grecko-turecka) oraz dwie wojny światowe. Trzecim czynnikiem już opisanym był względnie pokojowy rozpad państw o strukturze federacyjnej: Czechosłowacji, Jugosławii i Związku Sowieckiego.

⁵⁶ J. Barbag, *op. cit.*; G. Kosmala, *op. cit.*

PAŃSTWA NARODOWE A WIZJA PAN-PAŃSTW

W trakcie rozpadu Jugosławii i działań wojennych w latach 90. na Bałkanach odżyła koncepcja pan-państw, czyli wyznaczania im jak największego zasięgu (czyli grandyzację – według A. Chauprade⁵⁷) poprzez jawne i ukryte roszczenia etniczne oraz roszczenia historyczne (czasem mityczne).

Najbardziej znanym przykładem jest koncepcja „Wielkiej Serbii”, do której odwoływali się niektórzy politycy serbscy przełomu lat 80. i 90. XX w. (zob. M. Blacksell⁵⁸). Pojawiły się różne wizje zasięgu przestrzennego tego tworu politycznego, najczęściej obejmującego Serbię (wraz z Kosowem i Wojwodiną), Czarnogórę, Macedonię, Bośnię i Hercegowinę, część Chorwacji (Dalmację), południowy fragment Węgry oraz skrawki Rumunii i Bułgarii. Przedstawiciele różnych partii państw sąsiednich zaprezentowali alternatywne koncepcje w stosunku do „Wielkiej Serbii”, tj. wizje „Wielkiej Chorwacji”, „Wielkiej Albanii” (wraz z Kosowem i zachodnią częścią Macedonii), „Wielkiej Macedonii” (obejmującej – poza współczesnym państwem Macedonia, zachodnią część Bułgarii, czyli tzw. Macedonię pirińską oraz część Grecji z Salonikami, czyli tzw. Macedonię egejską) czy też wspomnianą już wizję „Wielkiej Bułgarii”.

Po I wojnie światowej w wyniku Traktatu z Trianon Węgry przekształciły się z państwa o powierzchni 325,4 tys. km², w znacznie mniejsze o powierzchni tylko 92,8 tys. km², przy czym znaczna część tej grupy narodowej znalazła się poza granicami kraju (zob. L. Wasilewski⁵⁹). W latach 1939-1941 Węgry podjęły próby odzyskania części utraconych terytoriów i zajęły Ruś Zakarpacką oraz fragment południowej Słowacji, Siedmiogród (w 1940 r. w wyniku tzw. Arbitrażu Wiedeńskiego) oraz Baczko, jak Węgrzy nazywali jugosłowiańską Wojwodinę. Należy zwrócić uwagę, że po II wojnie światowej Węgry zasadniczo wróciły w granice określone Traktatem w Trianon. Nowy traktat pokojowy w Paryżu w 1947 r. odebrał im jeszcze niewielki obszar Horvatjarfalu – Oroszvar, który przyłączono do Czechosłowacji.

Na początku XX w. przedstawiciele polskich nurtów niepodległościowych i politycznych prezentowali różne koncepcje zasięgu geograficznego odrodzonej Polski, choć najczęściej nawiązywali do granic przedrozbiorowych z 1772 r., a E. Romer⁶⁰ w sporządzonym przez siebie atlasie ponadto zaliczył do Polski zamieszkałe przez ludność polską – Śląsk Opolski, Mazury i Warmię. Inni – jak J.L. Popławski – uważali, że powrót do granic z 1772 r. jest nierealny i niekorzystny dla Polski, choć często postulowali – jak W. Studnicki – jak najdalej możliwe ich

⁵⁷ A. Chauprade, *op. cit.*

⁵⁸ M. Blacksell, *op. cit.*

⁵⁹ L. Wasilewski, *Świat po wielkiej wojnie*, Warszawa 1930.

⁶⁰ E. Romer, *Geograficzno-statystyczny Atlas Polski*, Warszawa – Kraków, 1916.

przesunięcie na wschód, np. aż do Dniepru ze względu na ponadczasowe zagrożenie ze strony Rosji⁶¹.

Również tuż przed wybuchem I wojny światowej przedstawiciele ruchu młodoczeskiego postulowali odtworzenie państwa czeskiego, obejmującego – poza Czechami i Morawami – Śląsk Cieszyński, niemieckie: Łużyce, Dolny Śląsk (z Ziemią Kłodzką), region Głubczyc (i Hlučinsko), węgierskie: Ruś Zakarpacką i region Miskolca, północną część Dolnej Austrii oraz „korytarz” do granic państwa południowych Słowian⁶².

Najchętniej do przeszłości odwoływali się politycy niemieccy, zwłaszcza w latach 60. i 70. XX w. mówiąc o Niemczech w granicach historycznych. Rzesza Niemiecka pod przewodnictwem Prus w drugiej połowie XIX w. powiększyła swoje terytorium przyłączając w 1864 r. księstwa Szlezwik, Holsztyn i Lauenburg (kontrolowane przez monarchę duńskiego), a w 1871 r. Alzację i Lotaryngię (od Francji). W 1890 r. wymieniono niemiecką kolonię Zanzibar na położoną na Morzu Północnym wyspę Helgoland (w latach 1807-1890 kontrolowaną przez Wielką Brytanię). W 1914 r. – przed wybuchem I wojny światowej – terytorium Niemiec obejmowało powierzchnię 540,9 tys. km². W wyniku postanowień Traktatu Wersalskiego oraz zarządzonych przez ten traktat plebiscytów na Górnym Śląsku, Warmii i Mazurach oraz w Szlezwiku Niemcy utraciły na rzecz sąsiadów: Francji ok. 14,5 tys. km² (Alzację i Lotaryngię), Polski 46,1 tys. km² (Wielkopolskę, część Pomorza i Górnego Śląska) i Danii 4,0 tys. km² (Szlezwik północny). W 1923 r. terytorium Niemiec wynosiło już tylko 468,8 tys. km², a od 1935 r. – po przyłączeniu Kraju Saary (będącego po I wojnie światowej pod kontrolą Ligi Narodów i Francji) – 470,7 tys. km². W 1938 r. formalnie do Niemiec przyłączono Austrię i część Czech i powierzchnia Niemiec wyniosła 582,8 tys. km². Zjednoczone Niemcy powstałe w 1990 r. obejmowały terytorium o powierzchni 357,0 tys. km².

DOŚPIĘCIE DO MORZA

Dążeniem wielu nowo powstających państw w Europie na przełomie XIX i XX w. był dostęp do morza. Przykładem takich działań ze strony odradzającego się państwa polskiego były symboliczne zaślubiny wojsk polskich (z gen. J. Hallerem) z morzem w Pucku w dniu 10 lutego 1920 r. oraz zabieganie o polski dostęp do morza w Wolnym Mieście Gdańsku (port przeładunkowy dla marynarki polskiej na Westerplatte). Innym przykładem poszerzania dostępu do morza są działania Bułgarii, która posiadając dostęp do Morza Czarnego (z którego jednak

⁶¹ P. Eberhardt, *Twórcy polskiej geopolityki*, Arcana, Kraków 2006b.

⁶² O. Krejčí, *Národní zájem a geopolitika*, Universe, Praha 1993.

można było wypływać na oceany jedynie przez kontrolowane przez Turcję cieśniny Bosfor i Dardanele przystąpiła do wojen bałkańskich (1912-1913), by uzyskać dostęp do Morza Egejskiego, który to utraciła na podstawie Traktatu w Neuilly. Podobnie nowo powstała Finlandia dążyła do dostępu do Morza Barentsa poprzez zajęcie korytarza Petsamo (Pieczengi), co zostało usankcjonowane traktatem granicznym z Rosją sowiecką w Tartu. Jednak w wyniku wojny fińsko-sowieckiej lat 1939-1940 i 1941-1944 Finlandia utraciła ten dostęp do wód arktycznych. W styczniu 1923 r. Litwa poszerzyła swój dostęp do Bałtyku przez zajęcie Okręgu Kłajpedy (z najważniejszym dla tego kraju portem) kontrolowanego po I wojnie światowej przez wojska francuskie i Ligę Narodów.

Symboliczny dostęp do morza uzyskiwała powstała w 1918 r. Czechosłowacja, formalnie posiadająca tylko granice lądowe. W wyniku decyzji Traktatu Wersalskiego uzyskała dostęp do morza przez wydzielenie w niemieckich portach Szczecin i Hamburg (dostępnym z Czechosłowacji przez żeglugę na Łabie) – nabrzeża czechosłowackiego (na 99 lat). Podobnie raczej symboliczny dostęp do Morza Czarnego posiada Mołdawia przez ujściowy odcinek Dniestru.

Również powstała z rozpadu Jugosławii – Bośnia i Hercegowina posiada niewielki odcinek wybrzeża adriatyckiego (20 km, z jedynym portem Neum); nie posiadają natomiast dostępu do morza dwa inne państwa postjugosłowiańskie: Macedonia i nowo powstałe Kosowo. Z kolei po rozpadzie unii Serbii z Czarnogórą – to pierwsze także utraciło dostęp do morza poprzez wybrzeże czarnogórskie (294 km).

Kilka państw w Europie ma charakter czysto wyspiarski. Należą do nich Zjednoczone Królestwo (Wielka Brytania), Irlandia (powstała w 1921 r.), Islandia (niezależna od 1944 r.) i Malta (niepodległa od 1964 r.). Odrębność polityczną posiadają jeszcze wyspiarskie terytoria autonomiczne korony brytyjskiej: Wyspa Man, Jersey i Guernsey oraz terytorium autonomiczne Danii – Wyspy Owcze, w których część sił politycznych dąży do niepodległości w perspektywie najbliższych 15 lat. Zasady wyznaczania granic morskich ustalono na Konferencji Praw Morza w Montego Bay w 1982 r. Jednak już wcześniej – także w Europie – dochodziło do napięć na tle jednostronnego wyznaczania zasięgu, zwłaszcza, gdy Islandia poszerzyła zasięg swojego morza terytorialnego z 12 do 50 mil morskich. Doszło nawet na tym tle do tzw. wojny dorszowej między strażą islandzką a trawlerami brytyjskimi⁶³.

EKSKLAWY JAKO PRZYKŁAD NIECIĄGŁOŚCI TERYTORIALNEJ PAŃSTW

W przestrzeni polityczno-geograficznej Europy występuje kilka dość osobliwych jednostek polityczno-terytorialnych, nazywanych eksklawami. Eksklawa to nieduża część terytorium jakiegoś państwa, odizolowana od jego zasadniczej części

⁶³ T. Hartman, J. Mitchell, *A world atlas of military history 1945-1984*, Da Capo Press, Inc., New York 1985.

przez terytorium innego państwa. W tradycyjnym rozumieniu eksklawa winna posiadać tylko granicę lądową z jednym państwem (a więc być enklawą na jego terytorium), następnie przeniesiono ten termin także na obszar odizolowany przez inne państwo, ale dostępny z morza (np. przypadek Alaski, oddzielonej od Stanów Zjednoczonych przez terytorium Kanady), by w końcu określać tym mianem także izolowane obszary przez terytoria dwóch lub więcej państw (np. przypadek Kabindy, należącej do Angoli, a graniczącej na lądzie z Kongo Brazzaville i Kongo Kinszasu).

W minionych stuleciach tego rodzaju jednostki terytorialno-polityczne nie należały do rzadkości. Pewne struktury polityczno-terytorialne Rzeszy Niemieckiej powstałe w okresie reformacji zachowały się aż do początków XX w. (np. 75 enklaw w Turyngii). W 1412 r. król Władysław Jagiełło otrzymał od Zygmunta Luksemburskiego tytułem zastawu za pożyczkę 16 miast spiskich (Biała, Gniazda, Lubice, Lubowla, Maciejowice, Nowa Wieś, Podegrodzie, Podoliniec, Poprad, Ruskinowce, Sobota Spiska, Straszce, Twarożna, Wielka, Wierzbów, Włochy). W 1489 r. sąd zwołany z inicjatywy papieża przyznał Polsce ostatecznie miasta spiskie stanowiące eksklawy polskie. Podczas tzw. najazdu szwedzkiego w XVII w. w eksklawach tych ukryto klejnoty królewskie. W 1769 r. miasta spiskie zostały zajęte przez Habsburgów austriackich.

We współczesnej strukturze przestrzenno-politycznej Europy występuje już niewiele eksklaw, gdyż poszczególne państwa dążąc do zwartości terytorialnej zlikwidowały większość eksklaw w drodze wymiany terytoriów. W Europie zachowały się eksklawy: a) które są pozostałością struktur okresu feudalnego; b) które powstały w wyniku przemian politycznych po I i II wojnie światowej.

Najbardziej znane są eksklawy belgijskie i niderlandzkie charakteryzujące się brakiem zwartości terytorialnej i w związku z tym stanowiące obiekt zainteresowań turystów odwiedzających kraje Beneluksu. Gmina belgijska Baarle-Hertog (Baarle-Duc) składa się z: a) obszaru leżącego wewnątrz po prawym brzegu Noordenmarle z siedzibą w Zondereigen oraz b) ponad dwudziestu eksklaw leżących na obszarze gminy niderlandzkiej Baarle-Nassau. Z kolei fragmenty gminy niderlandzkiej Baarle-Nassau (7 części) są położone wewnątrz wymienionej belgijskiej eksklawy Baarle-Hertog. Dwie miejscowości położone wewnątrz Szwajcarii – nie stanowią części terytorium tego państwa, a są eksklawami krajów sąsiednich, tj. Włoch (Campione d'Italia) i Republiki Federalnej Niemiec (Büsingen). Około 1 km od granicy hiszpańsko-francuskiej znajduje się eksklawa hiszpańska Llivia (otoczona terytorium Francji), która pojawiła się w rezultacie rozstrzygnięć Traktatu Pirenejskiego (z 1659 r.).

Wiele eksklaw jednej republiki związkowej wewnątrz innej republiki związkowej utworzono w Związku Sowieckim. Gdy nastąpił rozpad ZSSR, powstało 15 nowych państw, których granice miały się pokrywać z granicami sowieckich republik związkowych. Dlatego wewnątrz Białorusi leżą dwie wsie należące do Federacji Rosyjskiej (Sankowo i Miedwieże). Z kolei za półeksklawę (lub eksklawę

w mniej rygorystycznej interpretacji) uważa się – położony nad Bałtykiem – rosyjski Okręg Kaliningradzki, odizolowany od zasadniczej części tego państwa. Na początku lat 90. pojawiło się kilka względnie mało realnych koncepcji likwidacji tej półeksklawy rosyjskiej⁶⁴. Wśród nich można wymienić: a) utworzenie państwa Romanistan (poprzez migrację ludności cygańskiej/romskiej z obszaru byłego ZSSR), b) migrację ludności polskiej (niemieckiej) z byłego ZSSR na obszar obwodu i następnie jego przyłączenie do Polski (Niemiec), c) przyłączenie obwodu do Litwy lub podział między Litwę i Polskę. Należy też zwrócić uwagę, że po I wojnie światowej pojawiały się też postulaty (głoszone np. przez W. Wakara) likwidacji półeksklawy jaką były Prusy Wschodnie przez ich podział między kraje sąsiedzkie Litwę i Polskę⁶⁵. Podobną półeksklawą jest – położona nad Adriatykiem – Dalmacja południowa oddzielona od zasadniczej części Chorwacji przez wąski pas terytorium Bośni i Hercegowiny (z portem Neum). Z. Rykiel⁶⁶ zauważa, że czasem występują sytuacje dyskusyjne, które umożliwiają różne interpretacje: „czy Ceuta i Melilla są półeksklawami hiszpańskimi w Maroku, czy jedynie przedłużeniem terytorium Hiszpanii po drugiej stronie morza, podobnie jak Irlandia Północna w stosunku do Wielkiej Brytanii”.

ZAKOŃCZENIE

W tradycyjnie pojmowanym zasięgu Europy w 1900 r. istniały 22 państwa, a w 2008 r. – co najmniej 43 państwa (bez Kosowa, którego odrębność polityczną i suwerenność uznała tylko część państw). Wraz z pojawieniem się nowych państw wytoczono też nowe granice. Tak było po I wojnie światowej, gdy powstało kilka nowych państw, m.in. w wyniku rozpadu Austro-Węgier, czy też zjednoczenia państw i terytoriów Słowian południowych (w postaci Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców przemianowanego w 1929 r. na Jugosławię). Również po II wojnie światowej doszło do zmiany przebiegu granic państw Europy Środkowo-Wschodniej (w tym Polski, Niemiec, Czechosłowacji) oraz w strefie śródziemnomorskiej (pomiędzy Jugosławią i Włochami). Jedynie, oderwanie się w 1905 r. Norwegii od Szwecji dokonało się wzdłuż granic ustalonych jeszcze w XVII w. Również ostatnie rozpady państw europejskich w latach 90. odbywały się wzdłuż granic ustalonych po II wojnie światowej, choć w tym przypadku pojawiło się zagadnienie nie uznawanych przez inne państwa – „państw samozwańczych” (np. przypadek Nadniestrza, Krajiny czy Abchazji).

⁶⁴ P. Kraszewski, *Koncepcje rozwiązania tzw. Problemu kaliningradzkiego po rozpadzie Związku Radzieckiego*, „Sprawy Wschodnie” nr 1/2003, s. 49-63.

⁶⁵ P. Eberhardt, *Twórcy...*

⁶⁶ Z. Rykiel, *Podstawy...*, s. 101.

ABSTRACT

Political borders in Europe used to be treated as linear systems from the 17th century onward but this approach became widespread only in the 19th century. Controversy surrounding the linear character of borders, not just political but regional ones as well (concerning e.g. socio-economic links or cultural phenomena) was also present in the domain of geography, giving rise to the problem of delimitation of borders on the land (e.g. political borders) and on the map. The paper analyzes some geographical accounts of the problem of borders and describes some mechanisms that affect the stability or changeability of political borders in Europe. Finally, attention is drawn to the issue of particular countries' access to sea coasts and to the subject of their territorial integrity.